

ग्रामीण साहित्याची चळवळ

प्रा.कु.माधवी सुरेंद्र पवार

मराठी विभाग

कृष्णा महाविद्यालय रेटरे बु.

ता.कराड जि.सातारा.

मो.नं ८६९८२५८७२४९

ग्रामीण साहित्य हा आधुनिक मराठी साहित्यातील महत्वाचा साहित्यप्रवाह आहे. ग्रामीण साहित्यप्रवाह निर्माण होणे हे मराठी साहित्यातील महत्वाचे आणि अपरिहार्य घटित आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार वाढत होता. निरनिराळे समाजस्तर शिक्षणाच्या कक्षेत येत होते. अभ्यासक्रमाच्या निमित्ताने किंवा आवड म्हणून साहित्य वाचले जाते. त्यांना आपला गाव, आपली माणसे, आपला शिवार, आपली माती, त्यांची सुख दुःखे, हर्षभेद, यशपयश, विचार आंदोलने आणि भावना आंदोलने यांचे दर्शन त्या साहित्यातून होत नव्हते. १९४५ नंतरच्या काळात एकूण साहित्यामध्येच काही परिवर्तने आली. साहित्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलला मराठी साहित्याच्या संदर्भात बघायचे झाले तरी ही बाब मराठी साहित्यात काही नवीन प्रवाह निर्माण झालेत.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात रूचि पालट म्हणून लिहलेले जानपद साहित्य ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्रित करण्यासाठी असमर्थ ठरले. रविकिरण मंडळ व समकालीन कवींनी ग्रामीण जीवन असे आहे. असे ग्रहित धरून त्याप्रमाणे ग्रामीण जीवनाचे चित्रण केले.

ग्रामीण साहित्याने मराठी साहित्यामध्ये मोलाची भर घातली आहे. साहित्यातील कथा, कांदबरी, कविता, नाटक या प्रकारात ग्रामीण साहित्य उपलब्ध आहे. स्वातंत्र्यानंतर मराठी साहित्यात फार मोठे बदल झालेले दिसतात. १९४५ नंतरच्या काळात एकूण साहित्यामध्येच काही परिवर्तने आली. साहित्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलला मराठी साहित्याच्या संदर्भात बघायचे झाले तरी ही बाब मराठी साहित्यात काही नवीन प्रवाह निर्माण झाले आणि हे सर्व एकाएकी घडले नाही. या नवीन प्रवाहाच्या पाठीमागे काही वैचारिक बैठक आहे ही वैचारिक बैठक त्या त्या वैचारिक सामाजिक चळवळीमधून प्राप्त झालेली आहे.

ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीची निर्मितीसुद्धा एका विशिष्ट सामाजिक पर्यावरणातून झालेली आहे. या चळवळीने ग्रामीण तरुण सृजनशील, संवेदशील मनाला अंतर्मुख केले आत्मभान दिले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात सुशिक्षित झालेली संवेदनशील, सृजनशील तरुणपिढी आपले जीवनानुभव शब्दाकितं करू लागली. १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात निर्माण झालेल्या एकूण मराठी साहित्यावर तत्कालीन सुधारणावाद्यांच्या विचारांचा परिणाम असलेला दिसतो. शहरी, मध्यमवर्गीय, पांढरपेशा, उच्चवर्णीय समाज म्हणजेच एकूण मराठी समाज नाही. भारत हा खेड्यांचा देश आणि या देशातील बहुसंख्य जनता ही खेड्यापाड्यातून द-याखो-यातून आणि रानावनातून राहते. या खेड्यापाड्यातून द-याखो-यातून राहणा-या लोकांचे प्रश्न आणि त्यांचे जीवन शहरी, मध्यमवर्गीय, पांढरपेशा उच्चवर्णीयांच्या जीवनापेक्षा वेगळे आहे. ते शहरी माणसापेक्षा अधिक कष्टमय, दुःखभोगी व अनेकपरीने अभावग्रस्त असे आहे. या समाजाचे शोषण करणारा समाज उच्चवर्णीय व शहरात राहाणारा आहे. याकडे महात्मा जोतीराव फुले यांनी लक्ष वेधले.

सध्या मराठी वाङ्मयात ग्रामीण साहित्य, जनसाहित्य, दलितसाहित्य, जनवादी साहित्य, बौद्ध साहित्य, ख्रिस्ती साहित्य, मुस्लिम साहित्य, भटक्यांचे साहित्य, समांतर साहित्य, प्रस्थापित साहित्य असे विविध साहित्यप्रवाह मानले जातात . या साहित्याचे प्रारंभीचे लेखक उत्स्फूर्तपणे झाले आहे .कसलाही हेतू किंवा भूमिका न घेता तो अनुभव जिवंतपणे साकार करावयाचा असेल तर त्या व्यक्तीची भाषाच त्यांच्या मुखातून आली पाहिजे .अशा अनुभवातील दृष्टीने ग्रामीण साहित्य निर्माण झाले .यात ह . ना . आपटे यांची “काळ तर मोठा कठीण आला” ही कथा आणि श्री .म .माटे यांची “उपेक्षितांचे अतरंग” इ .वाङ्मयीन कृतींचा समावेश करावा लागतो .त्यानंतर र .वा .दिघे व ग .ल ठोकळ यांनी आपल्या कथा कांदब-यातून निसर्गवर्णन ग्रामीण परिसर अधिक जिवंतपणे साकार केला .बदलत्या ऋतुचक्राचे रंग आणि त्यातील जादू वाङ्मयात आणली .या नव्या साहित्यांचे स्वागत तत्कालीन मध्यमवर्गीय शहरी वाचकांनी केले .जे वाचक प्रस्थापित साहित्यातील तोच तोपणाला कंटाळले होते .ग्रामीण साहित्याचे स्वागत रुचिपालट म्हणून झाले .म्हणून पुण्यामुंबईच्या मासिकांनी ग्रामीण भाषेतील चावट, रंगेल व विनोदी वाङ्मयाची मागणी केली .लेखकांनीही मागणी तसा पुरवठा केला .वाचक वाचत होते .आणि लेखक लिहत होते .ही प्रक्रिया प्रदीर्घ काळ चालू राहिली .त्यातच रा .रं .बोराडे, आनंद यादव ,उध्दव शेळके ,मनोहर तल्हार, चारूता सागर ,म .भा . भोसले ठोकळ, द .ता .भोसले, बाबा पाटील ,सखा कलाल ,मुकुंद गायकवाड यासारखे समर्थ ताकदीचे ग्रामीण साहित्यिक निर्माण झाले .

ग्रामीण साहित्य चळवळ व इतर चळवळी

ग्रामीण साहित्याची चळवळ सांस्कृतिक चळवळ आहे .संस्कृती सर्व काळात सर्व देशांत कष्टकरी बहुजन समाज निर्माण करतात .कलेतून संस्कृतीचे जतन होते .संस्कृती ही व्यापक आणि सर्वस्पर्शी संकल्पना आहे .आपल्या देशातील संस्कृतीही बहुधर्म, बहुजाती, बहुभाषांची बनलेली व्यापक, संमिश्र आणि उदात्त संस्कृती आहे .ग्रामीण साहित्य हे परिवर्तनवादी साहित्य आहे . परिवर्तनवादी साहित्य होवू शकते येथील मध्यवर्ती साहित्य होवू शकते . .ग्रामीण साहित्य चळवळ ही दलित, आदिवासी, जनवादी, स्त्रीवादी, कामगार, भटके इ .परिवर्तनवादी साहित्याचे समर्थन करते .मराठी साहित्य व भाषा समृद्ध होण्यासाठी या समाजातील सर्व घटकस्तरातील लोकांचे जीवनानुभव साहित्यात यावेत .ग्रामीण साहित्य चळवळ असो की कोणतीही साहित्य चळवळ असो तिचे स्वरूप इतर राजकीय सामाजिक आर्थिक चळवळीपेक्षा काही बाबतीत निराळे असते .तरीही साहित्य संमेलने मेळावे कृतिसत्रे चर्चासत्रे इ .कार्यक्रम असतात . गावोगाव, तालुका, जिल्हा, विभागीय पातळीवर संख्यात्मक व गुणात्मकदृष्टीने अत्यंत यशस्वी साहित्यिक कार्यक्रम होतात . नियतकालिकांमधून ग्रामीण साहित्य मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्ध होते .

ग्रामीण संकल्पनेत ग्रामीण जीवन अपेक्षित आहे .ग्रामीण माणसाचे जगणे, वागणे, रहाणे, आचार विचार, दृष्टीकोन, भावभावनांना महत्व आहे . त्याची स्वतःची काही एक जीवनदृष्टी असते .त्या अनुषंगाने जगण्याविषयीचे तत्वे, तत्वज्ञान, कल्पना, भावना यांनाही येथे महत्वाचे स्थान आहे .व तरीही नुसते निसर्गाचे चित्र रेखाटले ग्रामीण माणसाचे वागणे, बोलणे, चालणे, लकवी त्यांचे रंगढांग, त्याची भांडणे, भानगडी एवढेच लक्षात घेवून चालत नाही . तर लक्षात घ्यावे लागते त्याचे मन, त्याच्या मनाचे विचार, निसर्ग, वातावरण, परिस्थिती यातून त्याच्या काही वैशिष्ट्यपूर्ण अशा जाणिवा निर्माण झालेल्या असतात . या जाणिवाच ग्रामीण संकल्पनेत सर्वाधिक महत्वाच्या आहेत .

ग्रामीण साहित्य हे वेशीच्या आतील आणि वेशीच्या बाहेरील माणसांच्या गावातील व गावाबाहेरील अशा सर्व माणसांच्या जाणीवा व्यक्त करणारे साहित्य आहे . व नागर भागातील खेड्यातील दलितांच्या जाणिवे प्रकट होत असतील तरी ते ग्रामीण साहित्य होय . उदा . योगीराज वाघमारे यांच्या काही कथा आहेत तसेच प्र .इ . सोनकांबळे यांच्या आठवणीतले पक्षी मधील बहुसंख्य आठवणी ग्रामीणच आहेत .

खेड्यातून शेतीतून यंत्राचा वापर सुरू झाल्याने सर्वच श्रमजीवी माणसांना परंपरागत बलुतेदाराची कामे करणा-या बलुतेदारांना खेड्यात पोट भरणे कठीण झाले . म्हणून उदरनिर्वासाठी पोट भरण्यासाठी ते शहराकडे वळणे शहरात येवून मिळतील ती जमेल ती श्रमाची कामे करायची जागा मिळेल तिथे झोपडपट्टीमधून रहायचे असे त्यांचे जगणे सुरू झाले . ही माणसे पोटासाठी शहरात रहात असली काम करित असली तरी त्यांची मुळे खेड्यातच गेल्याने व त्यांच्या मूळच्या मन, पिंड ग्रामीण माणसाचाच असल्याने त्यांच्या जाणीवा या ग्रामीणच असतात . उदा . “शिळाण अधिक आठ कथा” या उध्दव शेळके यांच्या कथासंग्रहातील बहुतेक कथामधून अवतीर्ण झालेली माणसे याच प्रकारची आहेत .

वस्तुतः कुठलीही वाङ्मयीन चळवळ ही केवळ वाङ्मयापुरती असत नाही . जेव्हा एखादी वाङ्मयीन चळवळ आकाराला येते तेव्हा ती जीवनसंघर्षाचा एक अपरिहार्य भाग असते . प्राचीन मराठी वाङ्मयाच्या कालखंडाचा संदर्भ लक्षात घेतला तरी हेच लक्षात येईल . वारकरी संप्रदायाची साहित्याची निर्मिती असो ती जीवन परिवर्तनाशी संबंधित आहे . रूढ हिंदू धर्मातील जाचक कर्मकांड व ढोंगी लोकांचे अधिपत्य यामुळे सामान्य माणसाचे जीवनच अर्थहीन बनले होते . तेव्हा सामान्य माणसाची जीवन परिवर्तनाची चळवळ सुरू झाली . मराठी भाषा ही अध्यात्म विवरणासाठी वापरली पाहिजे . ती सामान्य माणसांसाठीच आहे असे वारक-यांना आणि महानुभवांना वाटू लागले . सामान्य माणसाच्या जीवनात परिवर्तन घडावे असा या दोन्ही चळवळींचा हेतू होता . आणि त्याच्याच एक अपरिहार्य उद्रेक अविष्कार म्हणून साहित्य निर्मिती होत गेली . म्हणजे साहित्यात जेव्हा एखादी चळवळ येते तेव्हा जीवनात ती कुठे तरी सुरू झालेली असते . साहित्यातील जीवनातील कुठलीही चळवळ जोपर्यंत सर्वदूर पसरलेल्या जनसमूहाचा विचार करित नाही तोपर्यंत ती जीवंत राहू शकत नाही . आणि ज्या ज्या चळवळींना व्यापक जनसमूह अपेक्षित नव्हता त्या त्या चळवळी तात्पुरत्या अस्तित्वात येवून नष्टही झाल्या . प्राचीन कालखंडातील उदाहरण दयायचे झाले तर दत्त संप्रदायाचे व काही प्रमाणात रामदासी पंथाचे देता येईल .

ग्रामीण जीवनातील आज निर्माण झालेले बहुसंख्य प्रश्न जातिव्यवस्थेने जसे निर्माण केले आहेत . त्याप्रमाणेच अर्थव्यवस्थेतही निर्माण केले आहेत . ग्रामीण साहित्य चळवळीने याचे भान जेवढे बाळगावे तेवढे बाळगले तर एक व्यापक संघर्षाचे भक्कम व्यासपीठ म्हणून ग्रामीण साहित्य चळवळ ओळखली जाते .

ग्रामीण साहित्याच्या संदर्भात काही गोष्टी आवश्यक असतात . एकतर ग्रामीण साहित्य अजुनही मध्यमवर्गीय संवेदनशीलतेपासून संपूर्णता मुक्त होत नाही . एकूणच आधुनिक मराठी साहित्य मध्यमवर्गीय संवेदनशीलतेने भारावलेले आहे . त्यामुळे यापासून व मराठीतील आधीच्या ग्रामीण साहित्याच्या संस्कारापासून ग्रामीण साहित्याला संपूर्णतः मुक्त होई पर्यंत स्वतःची वेगळी शब्दकळा सापडणार नाही . ग्रामीण जीवनात जे असंख्य प्रश्न निर्माण केले शिक्षणाने निर्माण केले . नव्या योजनांनी निर्माण केले . अशा असंख्य गोष्टी सांगता

येतील या सा-यांची रणभूमी ग्रामीण समाज आहे खेडे आहे .या रणांगणावर ग्रामीण साहित्यिकांना धीटपणे शब्दशक्तींची तरफ घेवून उभे राहायचे आहे .

आजपर्यंत मध्यवर्ती मराठी साहित्याची एक रेषा मानल्या गेलेल्या ग्रामीण साहित्याने साहित्यप्रवाह म्हणून आपले वेगळे स्थान आज निर्माण केले आहे .अर्थात चळवळीनंतरच्या आणि चळवळी आधीच्या ग्रामीण साहित्यात काही प्रमाणात जी अंतर्गत सुसंगती आहे तिचेही भान राखणे आवश्यक आहे .कलावादी साहित्याच्या पार्श्वभूमीवर दलित साहित्यामुळे साहित्य ही एक सामाजिक घटना आहे याचे स्पष्ट भान पुन्हा एकदा आले .परिणामी ग्रामीण साहित्याने चळवळीचे स्वरूप धारण केले .परिवर्तनाच्या प्रवाहातील आपली भूमिका त्याने स्पष्ट करून घेतली .ग्रामीण साहित्याच्या या समाजभिमुखतेला ग्रामीण साहित्याच्या इतिहासात अनुकूल पार्श्वभूमी सापडते .

१९७५ नंतर ग्रामीण साहित्यचळवळ सुरू झाली . ' आधुनिक ग्रामीण साहित्य असे नामाभिधान त्या चळवळीला दिले गेले .मुळातल्या वास्तववादी प्रवृत्तीला, समतावादी, सामाजिक मूल्यांची जोड दिली गेली .या चळवळीच्या माध्यमातून विपुल कथात्मक साहित्य लिहले जाऊ लागले .सर्वच ग्रामीण लेखक या चळवळीने भारले होते .असे म्हणता आले नाही तरी या लेखकांचे समाजभान अधिक तीव्र झाले असे मात्र दिसून आले .कांदबरीबाबत विचार करता आनंद पाटील ,पुरुषोत्तम बोरकर ,बाबाराव मुसळे ,वासुदेव मुलाटे ,रामचंद्र पठारे, राजन गवस, उत्तम बंडू तुपे असे नव्या दमाचे लेखक या काळात पुढे आले .काळाच्या ओघात बदलत चाललेल्या ग्रामीण वास्तवाची व्यामिश्रता टिपण्याचा यशस्वी प्रयत्न त्यांनी केला तंत्रवाद आणि रूपवादी जाणिवांपासून दूर राहून स्वतःची वेगळी अभिव्यक्ती घडाविण्याबाबत ते पप्रयत्नशील आहेत असे दिसून येते .या काळातही ग्रामीण कांदबरीची आशयकक्षा गावकुसाबाहेरचे दलित जीवन भटक्या विमुक्तांचे जीवन आणि आदिवासी जनजीवन ही अनुभवक्षेत्रे व्यापतांना दिसते .बाबा कदम, देवदत्त पाटील यांनी निर्माण केलेली रंजनप्रधान ग्रामीण कांदबरीची परंपरा या काळात व .बा .बोधे, रंगराव बापू यांनी चालवली .

संदर्भ :

१. यादव आनंद, "ग्रामीण साहित्य :स्वरूप आणि समस्या", मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे तृतीय आवृत्ती, जुलै १९९३ .
२. कोत्तापल्ले नागनाथ, "ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध" ,स्वरूप प्रकाशन ,औरंगाबाद डिसेंबर २०१० .
३. मुलाटे वासुदेव, "ग्रामीण साहित्य स्वरूप व दिशा" , स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद ,डिसेंबर २००८ .
४. गुंदेकर श्रीराम, "ग्रामीण साहित्य प्रेरणा आणि प्रयोजन" , दिलीपराज प्रकाशन प्रा .लि .पुणे ,ऑगस्ट १९९९ .
५. ठाकूर रवींद्र, "मराठी ग्रामीण कांदबरी" , मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे ,तृतीय आवृत्ती, नोव्हेंबर १९९३ .